

W POSZUKIWANIU „NOWEJ GRAMMOUSTY”. DZIEDZICTWO KULTUROWE PASTERZY AROMANÓW/WOŁOCHÓW W POŁUDNIOWYM PIRYNIE W BUŁGARII (I)

EWA KOCÓJ, ŁUKASZ KOCÓJ

ABSTRACT. *In search of a “New Grammousta”: Cultural heritage of Aromanians/Vlachs shepherds in the southern Pirine in Bulgaria (I).* The history and cultural heritage of the Aromanian (Vlach) shepherds in Bulgaria is a challenging topic that requires particular inquisitiveness in scientific research. The Aromanians arrived there after years of severe persecution perpetrated by the Turks and Albanians at the end of the 18th century. In the high mountains, they created their own world, which became their refuge for decades, with settlements comprising houses, farms, places of religious worship, and pastures. They set up a network of stakeholders who purchased their goods. Due to their specific lifestyle and the oral nature of their culture, the historical and ethnographic sources illustrating their world are scarce. This paper is to present the history of the Aromanian/Vlach community from the moment they settled in the Pirin Mountains in Bulgaria in the 19th century until they left Bulgaria in the first half of the 20th century. It describes the main Aromanian settlements, including their location, traditional professions, wintering places, and the crucial herding routes in this region.

STRESZCZENIE. Dziedzictwo kulturowe pasterzy Aromanów (Wołochów) w Bułgarii stanowi temat trudny i wymagający szczególnej dociekliwości w badaniach naukowych. Aromanie przybyli tu po dotkliwych prześladowaniach, jakie spotkały ich ze strony Turków i Albańczyków w końcu XVIII wieku. W wysokich górach stworzyli własny świat, który przez dziesiątki lat stał się ich schronieniem — zbudowali tu osady z domami, gospodarstwami, miejscami kultu religijnego, pastwiskami, stworzyli też sieć interesariuszy, którzy nabywali wytwarzane przez nich towary. Celem tego artykułu jest zbadanie jakie ślady dziedzictwa kulturowego pasterzy aromańskich zachowały się w osadach południowego Pirynu w Bułgarii. Zaprezentowano w nim główne górskie wioski aromańskie, dawne szlaki pasterskie oraz profesje, jakimi się trudnili. W badaniach wykorzystano metodologię jakościową, w tym obserwacje uczestniczące w wioskach Pirynu oraz wywiady z mieszkańcami wiosek górskich Bułgarii. Badania pokazały, że nieliczna dziś społeczność aromańska w Pirynie w Bułgarii zachowała pamięć o swoim pochodzeniu, a także niewielkie zasoby dziedzictwa kulturowego, które obecnie jest w różnym stanie — wymaga opisu, dokumentacji i rewitalizacji miejsc i (nie)-miejsc tej społeczności.

Autorzy

Ewa Kocój, Uniwersytet Jagielloński, Wydział Zarządzania i Komunikacji Społecznej, Instytut Kultury,
ul. prof. Stanisława Łojasiewicza 4, 30-348 Kraków, Polska, ekocoj@poczta.onet.pl,

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2057-4736>

Łukasz Kocój, Fundacja Przestrzeń Dziedzictwa, ul. Na Błonie 52e, 30-147 Kraków, Polska,
biuro@fundacjapd.com

Keywords: cultural heritage, pastoralism, Aromanians (Vlachs), Bulgaria, Pirin, traditional professions, places of religious worship, shepherd's routes, places and (not) places

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, pasterstwo, Aromanie (Wołosi), Bułgaria, Piryn, tradycyjne profesje, miejsca kultu religijnego, szlaki pasterskie, miejsca i (nie)-miejsca

Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XXIX, Poznań 2022, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 381–398, ISBN 978-83-67284-08-0, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

<https://doi.org/10.14746/bp.2022.29.25>

WPROWADZENIE

Pod koniec XIX wieku i na początku wieku XX niemiecki filolog Gustav Weigand przeprowadził badania naukowe w krajach bałkańskich dotyczące sytuacji językowej i etnicznej wybranych mniejszości zamieszkujących ten obszar. Jego uwaga skierowana była przede wszystkim na mniejszość Aromanów i Rumunów — odwiedzając zamieszkiwane przez nich osady oficjalnie badał języki, jakimi się posługiwali. Weigandowi zawdzięczamy jedno z pierwszych i dotąd nielicznych źródeł dotyczących społeczności Aromanów żyjących w wielu miejscowościach bałkańskich, unikalne, nie do przecenienia świadectwo obecności tego etnosu w różnych regionach bałkańskich, miejsc przez niego zamieszkiwanych i języków, jakimi się posługiwali. Przeszło 120 lat po podróżach Weiganda postanowiliśmy odwiedzić niektóre z miejsc opisanych przez niemieckiego badacza w publikacjach naukowych — celem naszych badań było odkrycie jakie zasoby/elementy dziedzictwa kulturowego Aromanów zachowały się w miejscach zamieszkiwanych niegdyś przez pasterzy aromańskich. Poszukiwaliśmy ich zarówno w pasmach górskich Rodopów, Riły, jak i Pirynu. Badania terenowe dziedzictwa kulturowego Aromanów w Bułgarii przeprowadziliśmy w lipcu 2018 roku, po kilku miesiącach wcześniejszych przygotowań. Przystępując do badań zadaliśmy sobie następujące pytania: czy w miejscach opisanych przez Weiganda zamieszkują nadal Aromanie, czy znajdują się w nich nadal ślady aromańskiej kultury, jaki jest status tej mniejszości na terenie Bułgarii, czy istnieje jakiegokolwiek dziedzictwo kulturowe i pamięć o tej społeczności na terenie tego kraju, jaki jest jego stan i co sama społeczność uznaje za swoje dziedzictwo kulturowe. Badania okazały się bardzo trudne z różnych względów — w poszukiwaniu dziedzictwa pasterzy aromańskich musieliśmy przemierzyć znaczne odległości, wspinać się w wysokie góry, poszukiwać śladów dawnych osad w trudno dostępnych, zalesionych i bezludnych dziś miejscach.

W artykule tym publikujemy wstępne wyniki naszych badań przeprowadzonych w górskich wioskach Pirynu, pasma górskiego, w którym w XIX i na początku XX wieku zamieszkali i prowadzili gospodarkę pasterską pasterze aromańscy. W ich opracowaniu wykorzystaliśmy analizę dawnych i współczesnych źródeł historycznych, etnograficznych i kartograficznych (w tym map satelitarnych), jak również źródeł fotograficznych odnalezionych przez nas podczas badań terenowych prowadzonych w Bułgarii oraz w Internecie.

ŚLADY DZIEDZICTWA AROMAŃSKICH PASTERZY W PIRYNIE

Na południowych i zachodnich zboczach Pirynu zachowały się do dzisiaj ślady obecności arumańskich pasterzy. Niegdysiejsza obecność tego nomadycznego etnosu utrzymała się przede wszystkim w krajobrazie kulturowym, toponimach nazw geograficznych, dawnych położonych wysoko w górach terenach wypasu oraz licznych polanach wykarczowanych w przeszłości w czasie gospodarki wypasowej. Jest także obecna w pamięci zbiorowej etnosów współcześnie trudniących się profesją pasterką — Juruków, Pomaków, Karakaczanów i Bułgarów, zajmujących w Pirynie „stare” wołoskie miejsca wypasów i koszarów¹. Dziedzictwo to tworzą także miejsca i niemiejsca po nieistniejących już aromańskich osadach pasterskich — niektóre z nich są częściowo zachowane do dnia dzisiejszego, choć już bez ich dawnych mieszkańców.

Według dostępnych źródeł, aromańscy pasterze osiedlili się na terenie Pirynu od XIX wieku w co najmniej w czterech osadach pasterskich: Bożdowo, Szatrowo, Lopowo, Papas Czair², zamieszkali też w pobliskich miejscowościach wśród innych etnosów, głównie Bułgarów, Macedończyków i Turków (m.in. Piryn, Dżigurowo, Górna Suszica, Petrovo, Gorno Spanchevo)³. Aromani wypasali swe stada wędrując w wiosenno-letnim sezonie pasterskim (od kwietnia do października) po rozległych obszarach wysokich gór, począwszy od zboczy pokrytych lasami, w których karczowali polany, docierając do rozległych hal wysokogórskich i trawiastych stoków masywów górskich przekraczających niekiedy 2500 m n.p.m., w tym pod najwyższym szczytem Pirynu, zwanym niegdyś El Tepe (Wichren: 2914 metrów n.p.m.)⁴. Aromanie, przebywając prawie pół roku na tych dzikich terenach, dzielili je z innymi nomadami wypasającymi na nich swoje stada — Karakaczanami, posługującymi się językiem greckim oraz koczowniczymi mużułmańskimi Jurukami, przybyłymi na tereny Bułgarii w XIV wieku z Azji Mniejszej, wraz rozszerzaniem się terytorium Imperium Osmańskiego⁵. Dzielili je też prawdopodobnie z pasterzami bułgarskimi,

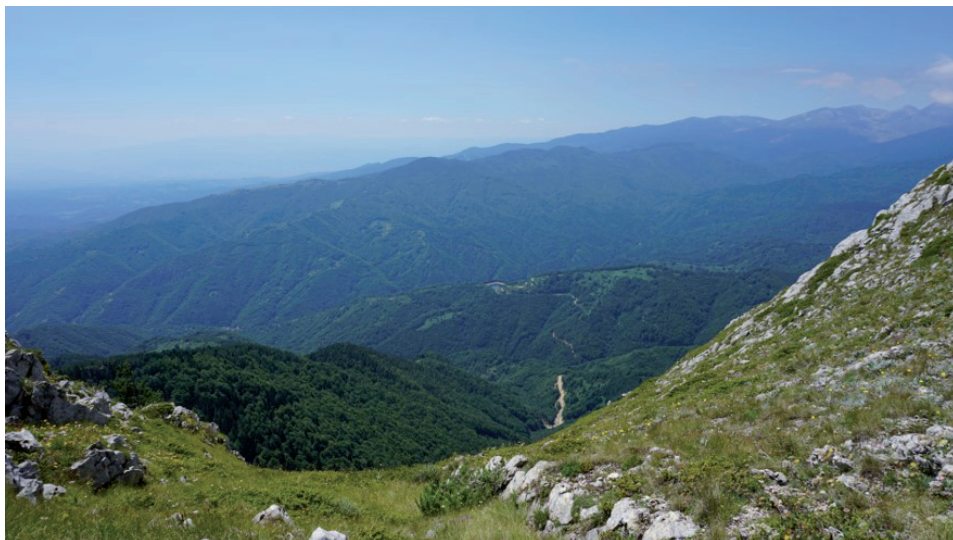
¹ Badania terenowe — Ewa Kocój [dalej: BT-EK], wywiady z pasterzami Jurukami, Karakaczanami i Bułgarami, Piryn, lipiec 2018.

² G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig 1907; A. I. Κουκούδης, *Απο την Πίνδο ως την Ροδόπη, αναζήτώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων*, <https://vlachs.gr/el/various-articles/apo-tin-pindo-os-tin-rodopi> [dostęp: 2.01.2022].

³ Kănčov V., *Makedonija. Etnografija i statistika* [Кънчов В., *Македония. Етнография и Статистика*], Sofia 1900, http://macedonia.kroraia.com/vk/vk_2_18.htm; http://macedonia.kroraia.com/vk/vk_2_21.htm [dostęp: 27.02.2022].

⁴ BT-EK, Polany pod Wichrenem, wywiad z pasterzem bułgarskim z Goce Delchev, lipiec 2018.

⁵ M. Thevenin, *Kurdish transhumance: pastoral practices in South-east Turkey*, „Pastoralism Research Policy and Practice” 2011, t. 1, s. 21; C. Gelekcı, *Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2004, t. 1; A. M. Karkin, S. Oyan, *A Study on life, cultural features and music of Sarikeçililer, the last Yoruks (Turkish nomads) living in Mersin province*, „Journal of the Fine Arts Institute (GSED)” 2015, t. 35, s. 271–285; I. Sawicka, J. Sujecka, *Wprowadzenie do balkanologii. Etnosy — języki — arealty — konceptualizacje*, Warszawa 2015, s. 106.

Zdjęcie 1. Tereny aromańskie w Pirynie, okolice Dobro Polja, fot. Ewa Kocój

którzy zapuszczali się niekiedy w wysokie góry Pirynu⁶. Aromanie założyli w pobliżu terenów wypasów swój świat, wybudowali w nim proste drewniane chaty i szałas-y, a z czasem też letnie osady i przysiółki stanowiące miejsce przebywania kobiet, dzieci, starszych osób oraz pozostałych mężczyzn trudniących się innymi charakterystycznymi dla Aromanów tradycyjnymi profesjami, m.in. rzemiosłami, drzewiarstwem, mulnictwem i handlem. Tworzyli tu również miejsca kultu religijnego — zarówno świątynie, jak i proste kapliczki przypominające nieustająco o świecie sacrum, w jaki wierzyli, wypełniając go wizerunkami postaci świętych i religijnymi artefaktami. Swoje osady i panujące w nich zasady nazywali falkiriami, a panujące w nim reguły tselnikatem.

NA WSCHÓD OD VARDARU W POSZUKIWANIU NOWYCH MIEJSC OSIEDLENIA

Dolina rzeki Strumy, okalająca od zachodu pasmo Pirynu, stanowiła ważny i funkcjonujący już w czasach starożytności szlak handlowy, łączący Saloniki z Istantułem oraz prowadzący także na północ, przez Sofię nad Dunaj i dalej do Wołoszczyzny oraz Transylwanii. Ważna droga handlowa, ze względu na kierunki rozmieszczenia się Aromunów na teren dzisiejszej Bułgarii, prowadziła również doliną Mesty, oka-

⁶ Св. Ракшеева, *Пастуриште от Грамос*, „Българска етнология” 1996, t. 22, nr 1, s. 53–65; ВТ-ЕК, wywiady z pasterzami bułgarskimi, Rodopy, Piryn, lipiec 2018.

lającą Piryn od wchodu. Wiodła ona z Kawali i Dramy do Nevrokopu, gdzie szlak rozwidłał się na dwie trasy, przecinające Rodopy. Trasa północno-wschodnia wiodła przez Dospat, Batak i Peszterę do Filipolis (Płowdiw) a północna przez Razlog i przełęcz Avramov do Pazardżiku oraz Filipolis. Wzdłuż obu tych szlaków można odnaleźć liczne miejsca osiedlenia się aromańskich pasterzy uciekających od XVIII wieku z gór Epiru i Tesalii na skutek doznawanych tu prześladowań, przede wszystkim ze strony Turków i albańskich grup⁷. Cały ten obszar stała się obszarem niezwyklej mozaiki kulturowej, religijnej i etnicznej, gdzie obok siebie żyły wchodzące w różne relacje żywioły grecki, bułgarski, turecki, macedoński, aromański, romski i żydowski.

Co najmniej od połowy XVIII wieku szlaki biegnące dolinami Strumy i Mesty stały się bardzo popularne wśród aromańskich kupców i rzemieślników zamieszkujących na stałe góry i płaskowyże Epiru i Tesalii, którzy korzystając z ogromnego popytu na produkty z wełny, rozwinęli znacznie produkcję i handel, wędrując ze swoimi produktami praktycznie po całych Bałkanach, docierając aż na rynki Konstantynopola⁸. Stopniowo rozszerzali oni na tych terenach swoją ofertę kupiecką i rozwijali inne profesje, głównie związane z handlem, prowadzeniem karczmi i zajazdów, różnymi rzemiosłami oraz finansami⁹. Wśród Aromanów wędrujących tymi szlakami w XIX wieku można było spotkać bogatych i biedniejszych kupców, mulników przewożących na mułach swoje towary, wędrownych rzemieślników szukających zbytu na swoje usługi (m.in. krawcy, stolarze, jubilerzy, rusznikarze) czy też zbrojne oddziały ochraniające karawany. Z czasem pojedyncze rodziny aromańskie zaczęły się osiedlać wzdłuż tych tras, najczęściej w ośrodkach handlowych położonych przy tych szlakach, często posiadających już wcześniej tzw. dzielnicę grecką, zamieszkiwana przez migrantów z południa, w których działały tzw. faktorie/kompanie, czyli spółki handlowe. Tworzyli w ten sposób nowe sieci kontaktów handlowych i obsługiwali wędrujących podróżnych z różnych etnosów¹⁰. Zwyczaje te nawiązywały do praktyk pochodzących z tradycyjnych wędrowek transhumancyjnych odbywanych przez pasterzy aromańskich między morzami Egejskim i Jońskim, a górami Tesalii i Epiru. W czasie wędrowek pasterze zatrzymywali się w „znajomych miejscach”, zimując u zaprzyjaźnionych rodzin Aromanów osiedlonych już wcześniej wzdłuż starych, praktyko-

⁷ N. Minov, *The Aromanians and IMRO*, „Macedonian Historical Review” 2011, t. 2, s. 181–200; N. Minov, *The War of numbers and its first victim: The Aromanians in Macedonia (end of 19th – beginning of 20th century)*, „Macedonian Historical Review” 2012, t. 3, s. 153–192; N. Minov, *The Vlachs in Macedonia in the 19th and 20th centuries*, „Balkanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, s. 211–223; E. Kocój, *Artifacts of the past as traces of memory: the Aromanian cultural heritage in the Balkans*, „Res Historica” 2016, t. 41, s. 159–195.

⁸ G. Weigand, op. cit., s. 11; A. I. Koukoudis, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών Βλάχικοι νομαδοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οικισμοί και εγκαταστάσεις στο Σαντζακι Σερρών στα 1900*, <https://www.vlachs.gr/el/various-articles/vlahiko-i-oikismoi-sto-santzaki-serron-1900> [dostęp: 18.01.2022].

⁹ A. I. Koukoudis, *The Vlachs: metropolis and diaspora*, Thessaloniki 2003, passim.

¹⁰ G. Weigand, op. cit., passim; A. I. Koukoudis, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών*.

wanych przez wieki tras¹¹. Na północ od Seresu, a na południowy zachód od Pirynu, powstały zatem karczmy i zajazdy prowadzone przez Aromanów, m.in. w miejscowościach Kula, Marino Pole, Marikostinovo¹². Podobnie, w ośrodkach handlowych wzdłuż tras osiedlały się coraz większe skupiska tej społeczności. Wraz z pojawieniem się kolejnych fal uchodźców od końca XVIII wieku mieli oni niejako „przygotowane” miejsca do osiedlenia, tworząc w niektórych z nich zwarte skupiska czy dzielnice. Na początku XIX wieku obecność Aromanów można było odnotować m.in. w Seres, Kato Tsoumnika (obecnie Iraklia Seres), Górna Dżumalija (obecnie Błagojewgrad), Melnik, Sv. Vrač (obecnie Sandanski), Nevrokop (obecnie Goce Dełczew), Mehonia (obecnie Razlog), Prosotsani, Drama¹³.

Większość ludności aromańskiej w różnych regionach Bałkanów na przełomie XVIII i XIX wieku zajmowała się hodowlą owiec i bydła¹⁴. Ze względu na przeludnienie wiosek oraz duże niepokoje społeczne (m.in. powstanie Orłowa w 1772 roku) i następujące po nich brutalne prześladowania ludności cywilnej w Tesalii i Epirze, zagrażające zarówno letnim, jak i zimowym pastwiskom Aromanów, część celników przeszła na pełny nomadyzm i rozpoczęła wędrówkę w poszukiwaniu nowych bezpieczniejszych terenów wypasowych kierując się na północny wschód i wschód. Niektórzy przekroczyli rzekę Axis (Wardar) i wędrowali dalej na wschód w poszukiwaniu dogodnych pastwisk letnich położonych wysoko w górach dzisiejszej Grecji, Północnej Macedonii i Bułgarii. Byli to zarówno aromańscy pasterze z Doliny Asprotopamo, Zagorii z Malakasi, prefektury Greveny (głównie z Avdeli i Perivoli, ale też z Samariny i Smixi), jak i największe ich grupy pochodzące z rozległych trawiastych obszarów gór Grammos (osady Gramousta, Densko, Linotipi, Nikolica, Arzec i inne)¹⁵. Eksploracja terenów górskich przez nomadów posuwała się stopniowo na wschód poprzez pasma gór Ograżdzen, Kerkira (Belasnica), Lalias i Orvilos (Ali Botusz), obecnie położonych na granicy Bułgarii, Grecji i Republiki Północnej Macedonii. Część nomadów odnalazła tam swoje nowe letnie pastwiska, inni wędrowali dalej, docierając do południowego Pirynu. Rozległe, ciągnące się tu dziesiątkami kilometrów wysokogórskie pastwiska, położone na wysokościach od 1600 do 2500 metrów n.p.m., leżące z dala od zagrożeń i niepokojów społecznych, stanowiły wymarzone nowe miejsce letnich wypasów. Były one tak atrakcyjne, że stały się nowym „letnim” domem dla co najmniej 1,5 tysiąca aromańskich nomadów¹⁶. Tworzone na

¹¹ A. J. B. Wace, *The Nomads of the Balkans, an account of life and customs among the Vlachs of northern Pindus*, London 2013 (original work published 1914).

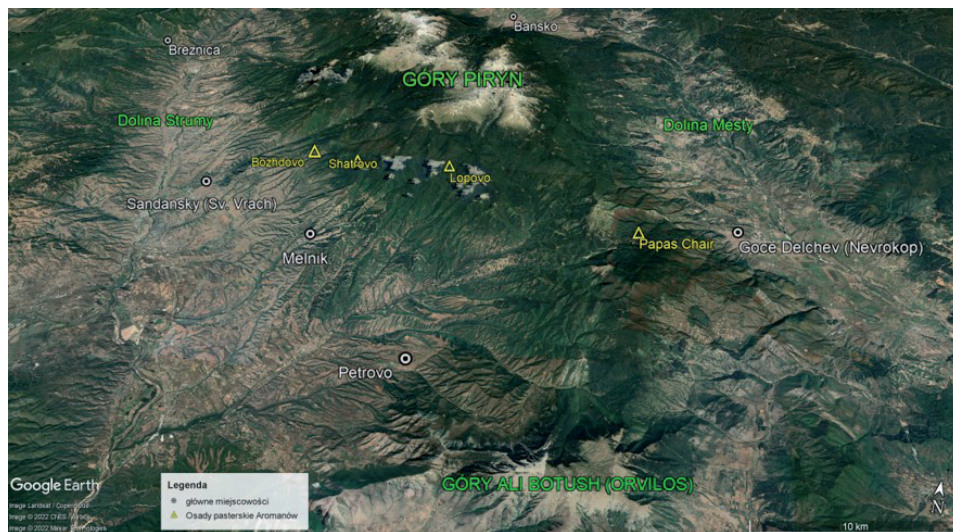
¹² A. I. Koukoudis, *The Vlachs*, s. 186; idem, *Απο την Πίνδο*.

¹³ Idem, *The Vlachs*, passim.

¹⁴ A. I. Koukoudis, *Απο την Πίνδο*.

¹⁵ Idem, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών*; J. Paszkiewicz, *Formy współczesnego osadnictwa wołoskiego na Balkanach (XVIII–XXI)*, <https://vlachs-project.eu/index.php?id=publikacja-grantowa> [dostęp: 10.02.2022].

¹⁶ В. Кънчов, *Македония. Етнография и Статистика*, София 1900; D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905, s. 112.

Mapa 1. Rozmieszczenie osad aromańskich pasterzy, oprac. Łukasz Kocój

wschód od Wardaru letnie koliby pasterzy, skupiały często celników pochodzących z różnych pierwotnych osad aromańskich z terenów Tesalii i Pindosu. Wykorzystując wspólnie wysokogórskie pastwiska, tworzyli też wspólni swoje obozowiska — budowali w nich proste drewniane chaty, prawdopodobnie dla większego bezpieczeństwa, ale i dla ochrony przez trudnymi warunkami atmosferycznymi. Z czasem dzielili je na oddzielne przysiółki, zwane dzielnicami, wraz z postępującą integracją łączące się w jedną stałą osadę. Wśród aromańskich pasterzy w Piryńce silny był wpływ nomadycznych grup z gór Grammos (obecnie pogranicze grecko-albańskie), wyróżniających się tożsamością i archaiczną kulturą, zachowujących prawo górskie, tradycje, zwyczaje, pieśni i stroje. Grupa ta na „obcej” ziemi przyciągała swoją wyrazistością rozproszonych i zagubionych uciekinierów z innych regionów pasterskich, z czasem wchłaniając ich całkowicie¹⁷. Do dziś na terytorium Bułgarii przyjęło się uważać, że pasterze wołoscy pochodzą przede wszystkim z gór Grammos¹⁸. Warto nadmienić, że część aromańskich tselników przez Piryń wędrowała również dalej na północ, wzdłuż dopływów Mesty i Strumy, szukając pastwisk na płaskowyżach gór Riły i Rodopów¹⁹.

¹⁷ A. I. Koukouδης, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών*; Св. Ракшеева, *Пастуриште от Грамос*, „Българска етнология” 1996, t. 22, nr 1 s. 53–65.

¹⁸ ВТ-ЕК, wywiady, Rodopy, Riła, lipiec 2018.

¹⁹ Ch. Fürer, *A Wedding in the Bulgaria Mountain*, „Geographische Magnee” 1936–1937, t. 4, s. 203–214; Т. Симеонова, *Храмът Св. Димитър в град Пещера*, бмв. 2011, s. 11; Z. Два, *Санджака от Источна Македония. Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средна Година Осма (XXXVII–XXXVIII)*, Sredjrtsu Средна, 1891, s. 27.

Osady pasterzy aromańskich w górach Pirynu istniały co najmniej od lat 20. XIX wieku²⁰. Na zimę schodzili oni ze swoimi stadami na południe w kierunku Morza Egejskiego, do dolnych odcinków dolin rzek Strumy i Mesty. Zimowe schronienia odnajdywali wśród swoich osiadłych już pobratymców (również emigrantów), najczęściej na rozległych, płaskich nizinach w okolicach Seres i Dramy. Na kilka pokoleń Aromanie z różnych regionów odnaleźli tu swoją bezpieczną przystań i nowe miejsce do rozwijania swoich profesji²¹. Ze względu jednak na pochodzenie, naturalne było zatem ich ciążenie w kierunku południowym, w stronę dotychczasowych zimowych pastwisk, ośrodków handlowych i potencjalnych miejsc stałego osiedlenia. Z tego samego powodu pozostali oni też najdłużej ze wszystkich regionów w Bułgarii w strefie oddziaływania kultury greckiej.

TRADYCYJNE PROFESJE NOMADYCZNYCH AROMANÓW

Aby odnaleźć ślady dziedzictwa wśród ogromnych przestrzeni masywów górskich dochodzących do 3000 metrów n.p.m., trzeba spróbować zrozumieć archaiczny, nieistniejący już świat nomadycznych Aromanów wypędzonych z własnego miejsca na ziemi w Pindosie i próbujących odtwarzać go na „obcych”, nowych terenach. Od wieków zajmowali się oni, jak już wcześniej wspomniano, głównie pasterstwem, prowadząc stada owiec, kóz, mułów i koni, rzadko świni i bydła. Z mleka zwierząt wytwarzali tradycyjnymi metodami sery, głównie bundz i kaszkawał, które sprzedawali nie tylko na targach w pobliskich osadach, ale też rozwinęli sieć interesariuszy prowadzącą do innych regionów, nierzadko oddalonych znacząco od Pirynu. W każdym roku sprzedawali także nabywcom zwierzęta — jagnięta i barany, których mięso było cenione w świecie muzułmańskim. Weigand przytacza, że sieci tych powizań prowadziły nawet do Konstantynopola, gdzie w każdym roku Aromanie z Pirynu sprzedawali zwierzęta i produkty mleczne²². Pasterstwem zajmowały się całe rodziny, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, choć ciężar prac wymagających dużego wysiłku fizycznego spoczywał przede wszystkim na mężczyznach. Kobiety zajmowały się dodatkowo przędzeniem wełny, tkactwem oraz gospodarstwem domowym, wychowywały też dzieci, które od dzieciństwa brały udział we wszystkich pracach początkowo tylko im się przyglądając, a z czasem — wraz z dorastaniem — aktywnie się w nie włączając. Z wytwarzanego przez siebie materiału kobiety szyły ubrania dla całej rodziny — bluzki, koszule, spodnie, spódnice, nierzadko z bogatymi zdobieniami²³. Z grubo tkanego przez kobiety sukna oraz ze spreparowanych skór owczych aromanscy krawcy (którymi byli zazwyczaj mężczyźni) wykonywali ręcznie bogato zdobio-

²⁰ A. Koukouódis, *Απο την Πίνδο*, s. 91–137.

²¹ Idem, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών*.

²² G. Weigand, op. cit., s. 59.

²³ Ibidem, s. 61.

ne ubiory — grube spodnie, kozuchy, kamizelki, które sprzedawali na targach, często wykonując też indywidualne stroje na zamówienie. Nierzadko wymagało to od nich ciągłych wędrówek w poszukiwaniu nowych klientów.

Ważnym zawodem wśród Aromanów osiadłych w Pirynie było też prawdopodobnie przetwórstwo drzewa. Dzięki wyrębowi i wypalaniu lasów pozyskiwali nowe tereny pod pastwiska, wykorzystując jednocześnie drzewo na własne potrzeby do budowy chat, szafasów i koszarów, a także do ich ocieplania i prac przy wytwarzaniu produktów mlecznych, wymagających gorącej wody i dymu. Używali też tartaków wodnych budowanych przez nich w pobliżu osad. Cięli w nich drzewa na deski, a jednocześnie strumienie wody tartaków służyły im do płukania i farbowania wełny. Z czasem zaczęli również handlować deskami, które transportowali na mułach i sprzedawali na pobliskich targach odbywających się w niżej położonych miejscowościach zamieszkiwanych przez wielokulturowe społeczności. W drodze powrotnej kupowali z kolei różne potrzebne w gospodarstwa produkty, które odsprzedawali we własnych osadach.

Ze względu na rozwinięty handel produktami wytwarzanymi w osadach i na pastwiskach, Aromanie wyspecjalizowali się w jeszcze jednej profesji — w ich transporcie na krótsze lub dłuższe trasy. Profesję tę wykonywali właściciele mułów, zwani mulnikami (century), wożąc przewożąc różne towary po ziemiach całego Imperium Osmańskiego. Początkowo byli nimi ubodzy nomadzi, którzy dobrze znali drogi górskie i umieli posługiwać się bronią — wynajmowani byli oni lub wskazywani przez bogatych celników do transportu towarów w różne strony. Z grupy tej wyodrębniła się z czasem profesja mulników. Ich dobytek wzrastał, nabywali kolejno zwierzęta służące do transportu i często byli wynajmowani przez bogatych Aromanów do transportu karawan oraz ich ochrony. Zwyczajowo mulnicy posiadali od 3 do 10 mułów oraz jednego konia, którego dosiadał mulnik. Z czasem, po wzbogaceniu się, nabywali więcej zwierząt, nawet kilkaset. Prowadzili karawany po Bałkanach, a także po innych regionach Europy i poza nią. Często profesja ta była wykonywana rodzinnie, w wypadku gdy towary mieściły się na pięciu mułach, mulnik prowadził je sam, powyżej pięciu — zabierał do pomocy członków rodziny, m.in. swoich synów lub synów rodzin znajdujących się w falkirii²⁴. Mulnicy aromańscy słynęli na Bałkanach z wykonywania tej profesji. Odważali się wyruszać w trudno dostępne, a nierzadko i niebezpieczne regiony, znali też system górskich dróg, nierzadko bardzo stromych, urwistych i niebezpiecznych, wymagających szczególnej orientacji w terenie.

Popularnym zawodem, wywodzącym się jeszcze z Grammos, było także kowalstwo. Aromanie trudniący się tą profesją wykonywali prace w metalu, głównie w żelazie i stali. Wśród kowali można było wyróżnić dwie grupy: kowali wędrownych, przenoszących się z miejsca na miejsce lub kowali osiadłych, pracujących w miejscu zamieszkania we własnej kuźni. W swojej pracy kowale wykorzystywali przenośne lub stałe paleniska, miechy służące do rozniecania i podsycania ognia w celu uzyska-

²⁴ A. B. J. Wace, M. S. Thompson, op. cit., s. 12; A. I. Koukoudis, *The Vlachs*, s. 236.

nia wysokiej temperatury, kowadła oraz różne rodzaje młotków, kleszcze czy przebijaki służące do wykonywania otworów w różnych przedmiotach. Kowale zajmowali się przede wszystkim wyrabianiem narzędzi i przedmiotów używanych w wiejskich gospodarstwach domowych. Potrafili wykonywać najbardziej niezbędne sprzęty, m.in. gwoździe, siekiery, noże-koziki, tasaki, łańcuchy, sierpy, wszelkiego rodzaju części i okucia do wozów, części do narzędzi rolniczych — motyki, widły, łopaty, kopcarki. Na terenach górskich kowale wykonywali też przedmioty związane z hodowlą i użytkowaniem zwierząt, m.in. nożyce do strzyżenia owiec, dzwonki pasterskie, elementy uprzęży końskich (wędzidla), podkowy. Wykonywali je na zamówienie lub sprzedawali na okolicznych jarmarkach oraz praktykowali handel obnośny lub obwoźny po domach. Z racji powszechnego stosowania w przeszłości koni do transportu i jazdy wierzchem, podstawowym zajęciem kowali aromańskich było też wykuwanie podków i gwoździ do ich przybijania, zajmowali się również podkuwaniem koni oraz pielęgnacją końskich kopyt. Nierzadko wykonywali też metalowe ozdoby przeznaczone dla dziewcząt i kobiet, najczęściej były to kolczyki czy pierścionki, a także broń i drobny sprzęt wojenny²⁵.

Najważniejszym zawodem dla społeczności aromańskiej w Pirynie była zatem hodowla zwierząt, a inne profesje dostosowywały się do wymagań tej gospodarki, dając jej możliwość samowystarczalności oraz umożliwiając zbytnie produktów wśród innych etnosów zamieszkujących Piryn i jego okolice. Weigand podaje, że zwierzęta pasterszy aromańskich były cenione — część z nich w każdym roku była sprzedawana do Konstantynopola²⁶. Idealne miejsce zamieszkania i budowy nowego świata w Pirynie wymagało zatem dla Aromanów obecności rozległych pastwisk dla stad oraz bliskości atrakcyjnego rynku zbytu — centrum handlowego dla ich wyrobów oraz stałych osad (punktów początkowego i końcowego) dla podejmowanych wypraw przez kupców, mulników i rzemieślników. Doskonale widać to w rozmieszczeniu osad arumuńskich wokół Melnika: Boždowo, Szatrowo i Lopowo są położone w odległości około 7–8 km od tego miasta, stanowiącego w XIX wieku centrum handlu i rzemiosła tego regionu Bałkanów. Osada Papas Chair założona została z kolei w odległości około 10 km od Nevrokopu, stanowiącego w XIX wieku wielkie centrum życia ekonomicznego i kulturalnego Greków i 16 km od Melnika²⁷. Mimo iż przez rząd bułgarski traktowani byli jako „ludzie bez miejsca zamieszkania”, w każdym roku musieli płacić podatki od swoich dochodów²⁸.

²⁵ BT-EK, Grecja, Syrrako (Συρράκο) — Μουσείο Αργυροχρυσοχοΐας, 2019.

²⁶ G. Weigand, op. cit., s. 62.

²⁷ BT-EK, lipiec 2018.

²⁸ G. Weigand, op. cit., s. 62.

MIEJSCA ZIMOWANIA AROMAŃSKICH PASTERZY Z PIRYNU

Pasterze spędzający sezon pasterski wysoko w górach Pirynu na zimę przynosili się do osad zamieszkiwanych przez osiadłą ludność arumuńską, na obszarze między Seres a Dramą, w dolnych odcinkach rzek Strymy i Mesty wpadających do Morza Egejskiego i półwyspu Chalcydyckiego²⁹. Pasterze z Bożdowa, Szatrowa i Lopowa upodobali sobie nisko położone tereny wokół Irakli i Seres, leżące w pobliżu mokradeł jeziora Kerkenes na wysokości około 100 metrów n.p.m. Półnomadzi z Papas Czair zimowali w dole rzeki Mesty, tworząc największe skupiska w mieście Petrosani, a także Rodolivos i Proti. Warto dodać, że Aromanie zamieszkujący płaskowyż pomiędzy górami Piryn i Rily, tzw. Razloganie, również wracali ze stadami wzdłuż rzeki Mesty, zimując w pobliżu Morza Egejskiego w regionie Paggai, niedaleko Kawali³⁰.

Tabela 1. Pasterskie tseligaty Aromanów w południowym Pirynie i ich miejsca zimowania

Wioska arumuńska	Tseligat	Falkiria zimowa	Liczba rodzin	Wielkość stad
Bożdowo	Nitsios Stergioutsas i Nikolaos	Heraklion Seres (Iraklia)	brak danych	brak danych
Szatrowo	Kechagian Dimitrios, Baligaris i Mitros, Karamanis	Heraklion Seres (Iraklia)	brak danych	brak danych
Lopowo	Nikolaos Stergios Paffianos	Pontismeno	10 rodzin	600–700 owiec
brak danych	Tseligas Alexis	Megalochori w posiadłości Akil Vei	10 rodzin	700 owiec, 60 koni
brak danych	George Tseligas	Neochori posiadłości Antonakis Parisis	4 rodziny	600 owiec, 30 koni
Lopowo	Tselingas Michos Oikonomou z Lopova	Limnochori posiadłość Hatziavdoul Efentis	13 rodzin	800 owiec, 60 koni

²⁹ A. I. Koukouδης, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών*.

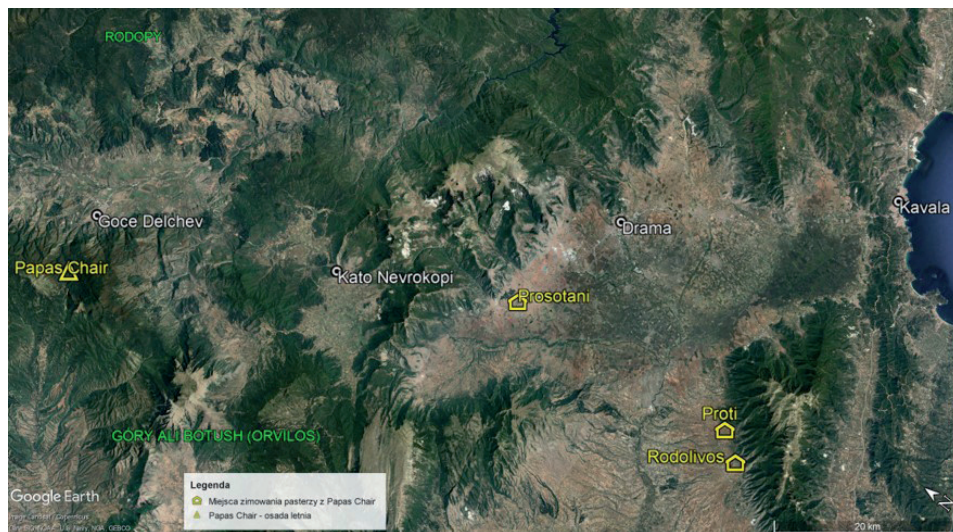
³⁰ Ibidem.

Wioska arumuńska	Tseligat	Falkiria zimowa	Liczba rodzin	Wielkość stad
brak danych	Tseligas Christos	Dendrochori posiadłość szlachecka Hatzilazarou z Serres (w zimie mieszkał w Salonikach)	5 rodzin	400 owiec, 30 koni
Lopovo	Vassilios Paplianos	Chortero	10 rodzin	1100 owiec, 60 koni
brak danych	Adamos Kehagias	Kamaroto	5 rodzin	600 owiec, 10 koni
brak danych	Kechagia Paris	Thermopigi	20 rodzin	1000 owiec, 30 koni
Bożdowo	Kechagianie: Anagnostis, Christos, Siamatas,	Melenikitsi	brak danych	brak danych
Bożdowo	Tseligas Dimtsas	Topolica majątek Tsolliki (dwór-majątek)	15 rodzin	2000 owiec, 100 koni

Opracowanie własne na podstawie: A. I. Κουκούδης, *Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζακι Σερρών Βλάχικοι νομαδοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οικισμοί και εγκαταστάσεις στο Σαντζακι Σερρών στα 1900*, Heraklion, Seres, 2012, <https://www.vlachs.gr/el/various-articles/vlahikoi-oikismoi-sto-santzaki-serron-1900> [dostęp: 18.01.2022].

Mimo że nomadzi z Grammousty nie mieli udziału w tworzeniu aromańskich dzielnic w miejscowościach, w których zimowali, mieli już znaczący wpływ na ich rozwój i zachowane dziedzictwo. Tworzyli oni nietypową strukturę społeczną osad, które w okresie zimowym były znacznie ludniejsze niż w miesiącach letnich i aktywnie włączali się w ich funkcjonowanie, wspierając chociażby tworzenie miejsc kultu religijnego czy edukację. Po wojnach bałkańskich większość z nomadów znalazła w miejscach swojego zimowania kolejne miejsce schronienia przed prześladowaniami³¹.

³¹ Ibidem.

Mapa 2. Miejsca zimowania aromańskich pasterzy z Papas Chair, oprac. Łukasz Kocój

WOJNY BAŁKAŃSKIE I KRES POBYTU PASTERZY AROMAŃSKICH W PIRYNIE

Zachowały się informacje, że część tselników aromańskich z Pirynu przeniosła się około roku 1870 na północ, w góry Riły, do osad Ravna Buka, Besz Bunar i Bakica³². Prawdopodobnie wiązało się to przeludnieniem terenów w Pirynie, pogarszającą się sytuacją ekonomiczną i polityczną w Imperium Osmańskim oraz stabilniejszymi warunkami (m.in. możliwością zakupu ziemi) na terenach tworzącego się dopiero państwa bułgarskiego.

Przełom wieku XIX i XX przyniósł z kolei rosnące napięcia między żyjącymi tu we względnym spokoju etnosami, walki między między Turkami a ludnością słowiańską, zakończone podpaleniem Melnika w 1895 roku. Niespokojnie było też w górach Pirynu, gdzie od początku XX działali aktywnie rewolucjoniści z Jano Sandanski, zwanym carem Pirynu na czele. Mając swoje bazy wysoko w górach, ich naturalnym schronieniem stawały się trudno dostępne osady aromańskie. Aromanie nie mieli wyboru, musieli współpracować, inaczej im samym groziła śmierć, a ich stadom zagłada³³. Niezależnie od swoich poglądów, służyli jako gońcy Sandaskiego, a w trzech zamieszkiwanych przez nich wioskach założono komitety IMRO z ich udziałem. Prawdopodobnie też aktywnie działali w przemyśle i transporcie broni dla buntow-

³² G. Weigand, op. cit., s. 10.

³³ N. Minov, *The Aromanians and IMRO*.

ników. Takie półwojenne warunki nie sprzyjały też handlowi i gospodarce wypasowej. Historia tej współpracy zachowała się we wspomnieniach Sandanskiego z 1903 roku:

W lipcu doszli wołoscy Karakaczanie z wołoskich wsi Bożowo, Szatrowo i Lopowo. Zebraliśmy ich i rozmawialiśmy z nimi. Organem zarządzającym w Bożowie był przywódca bułgarski „Dukata”, a kehaia ze wsi Sterczyusz — Hristo Shomata i Nicho z Bożowa. Z Shatrovo przywódcą był Dimitar Kehayata, z Lopovo Vasil Indjeto. Wszyscy byli Wołochami i dołączyli do organizacji. Zebraliśmy ich w cerkwi, porozmawialiśmy z nimi³⁴.

Całkowity kres strukturze ekonomiczno-społecznej aromańskich pasterzy i stworzonemu przez nich w górach światowi przyniósł rok 1913, kiedy cały południowy Piryn został przyłączony do Bułgarii, a ludność posiadająca jakiekolwiek związki z Grecją uciekła na południe. Większość pasterzy arumuńskich z wioski Pirynu udała się na kolejną emigrację w okolice ich miejsc zimowania, na tereny położone w dzisiejszej Grecji. Opustoszał Papas Chair, której ludności przeniosła się w okolice Prosotsani, wyludniło się Lopowo, znacznie zmniejszyła się też liczebność osad Szatrowo i Bożowo, których mieszkańcy wyemigrowali w okolice Seres. Dodatkowo, nowopowstała granica między Grecją a Bułgarią, zmieniająca się wraz z kolejnymi wojnami na Bałkanach, utrudniła dostęp do zimowych miejsc pasterzy w Pirynie. Część Aromanów, którzy pozostali po stronie bułgarskiej, próbowali początkowo jeszcze przekraczać granicę, udając się na zimę do Grecji, z czasem jednak zarzucili te praktyki.

Niestety nie był to koniec traumy aromańskich pasterzy. W czasie I wojny światowej, w 1916 roku Bułgarzy walczący po stronie państw osi zajęli tereny w okolicy Seres i Drama, prowadząc czystki etniczne i wywożąc dużą część ludności cywilnej w głąb Bułgarii. Został spalony Seres, zniszczono tak ważną dla Aromanów Irakleię. Wywiezieni mieszkańcy, głównie Grecy i Aromanie, byli tak wyniszczeni głodem, złym traktowaniem i epidemiami, że do Grecji powróciła zaledwie połowa mieszkańców³⁵. W okresie międzywojennym w południowym Pirynie działały nadal grupy rewolucyjne IMRO, tym razem walczące między sobą oraz ze strukturami państwa bułgarskiego. Wyludnione osiedla aromańskie stały się widownią bratobójczych walk różnych frakcji dawnych rewolucjonistów. W Lopowie, w zimie 1921 roku, od-

³⁴ „Презъ юлий дойдоха власи каракачани отъ влашкитѣ села Божово, Шантово и Лопово. И тѣхъ събрахме и имъ говорихме. Въ Божово бѣше ржководитель българинъ, «Дуката», а кехаитѣ отъ селото Стерчюшъ — Христо Шоматата и Ничо отъ Божово бѣха ржководително тѣло. Отъ Шатрово ржководитель бѣше Димитѣръ кехаята; отъ Лопово — Василъ Инджето, — все власи. И тѣ влизаха въ организацията. Събирахме ги въ черквитѣ, говорѣхме имъ”. Л. Милетичъ, *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ*, http://www.promacedonia.org/bmark/lm_voievodi/1_3.htm [dostęp: 3.02.2022].

³⁵ A. I. Koukoudis, *Ηράκλεια Σερρών: μια συλλογική βλάχικη Οδύσσεια*, <https://vlachs.gr/el/various-articles/irakleia-serron-mia-sylogiki-vlaxiki-odyseia> [dostęp: 4.02.2022].

było się spotkanie rewolucjonistów z IMRO³⁶. Nastąpiła również wymiana ludności w miejscach zimowych pastwisk Aromanów. Z granic Grecji wysiedlono ludność słowiańską oraz turecką — na jej miejsce przybyli greccy uciekinierzy z Azji Mniejszej. Z Bułgarii uciekła duża część ludności tureckiej oraz prawie cała ludność grecka. Po przewrocie prawicowym w 1923 roku pogorszyła się również sytuacja mniejszości aromańskiej w samej Bułgarii. Dodatkowym, istotnym czynnikiem wpływającym na sytuację Aromanów w Bułgarii, była fatalna „zima stulecia”, jaka miała miejsce na przełomie 1928/1929 roku, która zdziesiątkowała stada pasterzy. Po tym czasie nastąpiła masowa emigracja pozostałych pasterzy wołoskich do Rumunii, którzy skuszeni propozycjami „nowego” życia w rumuńskiej Dobrudży, wyruszyli tam ze swoimi stadami. Według świadków żyjących do dziś, obiecywano im ziemię, domy i inwentarz — w rzeczywistości nie otrzymali na miejscu nic, funkcjonując przez kolejne lata jako ludzie „wyjęci spod prawa”. Ostatnim pasmem nieszczęść dla społeczności aromańskiej była druga wojna światowa, w czasie której Bułgarzy ponownie okupowali okręg Seres, dokonując dalszych wysiedleń w głąb Bułgarii. Kolejne zmiany granic (przekazanie południowej Dobrudży dla Bułgarii w roku 1940 na mocy porozumień w Krajowej) zmusiły ich do dalszych migracji w głąb Rumunii, gdzie osiedlili się na stałe.

W ten sposób została prawie całkowicie zniszczona struktura społeczno-ekonomiczno-kulturowa, w dużej mierze odbudowywana z trudem przez społeczność aromańską w Pirynie oraz regionie Seres i Dramy. Potomków dawnych pasterzy z Pirynu można szukać obecnie przede wszystkim w Grecji, Rumunii, a z emigracji z lat 70. XIX wieku również w Bułgarii. Dziedzictwo kulturowe tej społeczności w Bułgarii wymaga rewitalizacji, ale i przywrócenia pamięci związanej z jej dziedzicami — Aromanami, których nazwiska zostały wymazane ze świeckich i sakralnych fundacji, artefaktów do dziś istniejących, pustych przestrzeni (nie-miejsc), jak i wielkiej i małej historii tych ziem, tworzonej przez wielokulturowe społeczności.

BIBLIOGRAFIA

- Bakalov I., Borisova N., *Covjekăt, kojto spasi izchezvasčite karakačanski norodi* [Бакалов И., Борисова Н., *Човекът, който спаси изчезващите каракачански породи*], 2014, <https://e-vestnik.bg/20153/chovekat-koyto-spasi-izchezvashtite-karakachanski-porodi/> [dostęp: 1.02.2022].
- Balamaci N. S., *Can the Vlachs write their own history?*, „Journal of Hellenic Diaspora” 1991, nr. 17, s. 9–36, <http://pl.scribd.com/doc/46327940/Can-the-Vlachs-Write-Their-Own-History#scribd> [dostęp: 3.01.2022].
- Brancoff D. M., *La Macédoine et sa population chrétienne*, Paris 1905.
- Czamańska I., *Włosy i Słowianie w średniowieczu i epoce nowożytnej*, „Res Historica”, 2016, t. 41, s. 11–24.
- Czekalski T., *Balkańska ziemia obiecana?: problem Holokaustu w albańskich badaniach nad przeszłością*, „Zagłada Żydów” 2015, t. 11, s. 531–544.

³⁶ N. Minov, *The Aromanians and IMRO*.

- Czekalski T., *Perypetie historyka — o specyfice badań nad przeszłością w krajach bałkańskich* [w:] *Tematy trudne. Sytuacje badawcze*, red. I. B. Kuźma, Łódź 2013.
- Dafni A., *On the typology and the worship status of sacred trees with a special reference to the Middle East*, „Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine” 2006, t. 2, nr 26, <https://ethnobiomed.biomed-central.com/articles/10.1186/1746-4269-2-26> [dostęp: 15.02.2022].
- Dwa Z., *Sandžaka ot Istočna Makedonija. Periodičesko spisanie na Bulgarskoto knižovno društvo v Sredyetsu Godina Osma (XXXVII–XXXVIII)* [Два З., Санџака от Источна Македонија. Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ Средъць Година Осма (XXXVII–XXXVIII)], Sredjrtsu Средъць, 1891, s. 27.
- Fürer Ch., *A Wedding in the Bulgaria Mountain*, „Geographische Magnee” 1936–1937, t. 4, s. 203–214.
- Gelekcı C., *Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, nr 1, Güz 2004.
- Haciu A. N., *Aromanii. Comert, industrie, arte, expansiune, civilizatie*, Focsani 1936.
- Kānčov V., *Makedonija. Etnografija i statistika*, Sofija 1900 [Кънчов В., Македония. Етнография и Статистика, София 1900].
- Karavitis I., *O Makedonikos Agōn*, red. G. Petsivas, t. 2, Ateny 1994 [Καραβίτης Ι., Ο Μακεδονικός Αγών, επιμ. Γ. Πετσίβας, Αθήνα 1994].
- Karkin A. M., Oyan S., *A Study on life, cultural features and music of Sarıkeçililer, the last Yoruks (Turkish Nomads) living in Mersin province*, „Journal of the Fine Arts Institute (GSED)” 2015, t. 35, s. 271–285.
- Klimkowski T., *Rumuńscy Arumuni i ich język*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2012, t. 19, s. 7–17.
- Kocój E., *Artefakty przeszłości jako ślady pamięci. Dziedzictwo kulturowe Aromanów na Balkanach*, „Prace Etnograficzne” 2015, t. 4, s. 271–305.
- Kocój E., *Artifacts of the past as traces of memory. The Aromanian cultural heritage in the Balkans*, „Res Historica” 2016, s. 175–195.
- Konstantionos A., *Vlachochória. Apó ti Grámmousta sti lekáni tou Strymóna* [Κωνσταντίνος Α., Βλαχοχώρια. Από τη Γράμμουστα στη λεκάνη του Στρυμόνα], <https://vlahoi.net/vlahoxoria/apo-ti-grammousta-sti-lekani-tou-strimona> [dostęp: 17.01.2022].
- Koukoudis A. I., *Apo tīn Pīndo os tīn Rodōpī, anazītōntas tis enkatastaseis kai tīn taftōtīta tōn Vlahōn* [Κουκούδης Α. Ι., Από την Πίνδο ως την Ροδόπη, αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων], <https://vlachs.gr/el/various-articles/apo-tin-pindo-os-tin-rodopi> [dostęp: 2.01.2022].
- Koukoudis A. I., *Irakleia Serrōn: mia syllogikī vlahikī Odysseia* [Κουκούδης Α. Ι., Ηράκλεια Σερρών: μια συλλογική βλάχικη Οδύσεια], <https://vlachs.gr/el/various-articles/irakleia-serron-mia-syllogiki-vlahiki-odyseia> [dostęp: 4.02.2022].
- Koukoudis A. I., *The Vlachs: Metropolis and diaspora*, Thessaloniki 2003.
- Koukoudis A. I., *Vlahohoria. Apo tī Grámmousta stī lekanī tou Strymona* [Κουκούδης Α. Ι., Βλαχοχώρια. Από τη Γράμμουστα στη λεκάνη του Στρυμόνα], <https://vlahoi.net/vlahoxoria/apo-ti-grammousta-sti-lekani-tou-strimona> [dostęp: 17.01.2022].
- Koukoudis A. I., *Vlahikoi plīthysmoi sto Santzaki Serrōn Vlahikoi nomadokītnotrofikoi plīthysmoi, oikismoi kai enkatastaseis sto Santzaki Serrōn sta 1900* [Κουκούδης Α. Ι., Βλάχικοι πληθυσμοί στο Σαντζάκι Σερρών Βλάχικοι νομαδοκτηνοτροφικοί πληθυσμοί, οικισμοί και εγκαταστάσεις στο Σαντζάκι Σερρών στα 1900], <https://www.vlachs.gr/el/various-articles/vlahikoi-oikismoi-sto-santzaki-serron-1900> [dostęp: 18.01.2022].
- MacDermott M. M., *For freedom and perfection. The Life of Yané Sandansky*, 1988.
- Miletičā L., *Dviženeto otsamā Vardara i borbata sã vārkovistitē* [Милетич Л., Движенето отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ], http://www.promacedonia.org/bmark/lm_voievodi/1_3.htm [dostęp: 3.02.2022].
- Miletičā L., *Dviženeto otsamā Vardara i borbata sã vārkovistitē po spomeni na Jane Sandansky, Cherāo Pēevā, Sava Michajlovā, Chr. Kuslevā, Iv. Anastosovā Gāvčeto, Petārā Chr. Jurukovā i Nikola Puškarovā*, t. 6 [Милетич Л., Движенето отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ по спомени на Јане Сандански, Черѐо Пѐевѐа, Сѐва Михајловѐа, Чр. Куслевѐа, Ив. Анастосовѐа Гѐвѐчето, Петѐрѐа Чр. Јуруковѐа и Никола Пушкарѐовѐа], t. 6 [Милетич Л., Движенето отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ по

- спомени на Яне Сандански, Черньо Пъевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарговъ, т. 6, Sofia 1927, http://www.promacedonia.org/bmark/lm_voevodi/index.html [dostęp: 17.02.2022].
- Minov N., *The Aromanians and IMRO*, „Macedonian Historical Review” 2011, t. 2, s. 181–200.
- Minov N., *The Vlachs in Macedonia in the 19th and 20th centuries*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, s. 211–223.
- Minov N., *The War of numbers and its first victim: The Aromanians in Macedonia (end of 19th – beginning of 20th century)*, „Macedonian Historical Review” 2012, t. 3, s. 153–192.
- Nevaci M., *Graitul aromânilor fărșeroți din Dobrogea*, București 2011.
- Nevaci M., *Identitate românească în context balcanic*, București 2011.
- Paszkiwicz J., *Formy współczesnego osadnictwa woloskiego na Balkanach (XVIII–XXI)*, <https://vlachs-project.eu/index.php?id=publikacja-grantowa> [dostęp: 10.02.2022].
- Paszkiwicz J., *Macedoński problem narodowościowy w greckiej polityce zagranicznej w latach dwudziestych XX wieku* [w:] *Macedoński dyskurs niepodległościowy*, red. I. Stawowy-Kawka, M. Kawka, Kraków 2011, s. 191–203.
- Paszkiwicz J., *Main challenges for the Greek national security against the geopolitical changes in the Balkans during the period 1918–1923*, „Balcanica Posnaniensia” 2019, t. 26, s. 193–212.
- Paszkiwicz J., *Wolosi na współczesnych Balkanach (XX–XXI w.) Przejawy odrębności i asymilacji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2021, t. 28, nr 1, s. 253–284.
- Petrov P., *Pătuvane na prof. V. N. Zlatarski iz Makedonija* [Петров П., Пътуване на проф. В. Н. Златарски из Македония], „ВИС”, 60, 1991, ks. 1, s. 71, <http://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> [dostęp: 2.03.2022].
- Rakshieva S., *Koreni. Etničeska identičnost na arumûnite v Bălgariya*, „Bălgarska etnologija” 2001, 2001, t. 4, s. 29–45 [Rakshieva S., *Корени. Етническа идентиčnost на арумъните в България*, „Българска етнология”, т. 4, с. 29–45].
- Rakshieva S., *Predstavi na nomadite arumûni za usvoenata teritorija* [Rakshieva S., *Представи на номадите арумъни за усвоената територия*], „Bulgarska etnologija” [„Българска етнология”, 1998, 1–2, s. 59–67.
- Rakshieva S., *Rodoljubcy vâzkresjavat chram v izčeznaloto selo Šatrovo* [Родолубци възкресяват храм в изчезналото село Шатрово], <https://dnews.bg/rodolubci-vazkresjavat-hram-v-izchezanaloto-selo-shatrovo.html> [dostęp: 10.02.2022].
- Rašieva S., *Pastirite ot Gramos*, „Bălgarska etnologija” 1996, t. 22, nr 1 s. 53–65 [Ракшеева Св., *Пастирите от Грамос*, „Българска етнология” 1996, год. 22, кн. 1, с. 53–65].
- Rašieva S., *The Nomadic Aromunians’ Concept of a territory under control*, „Ethnologia Balkanica” 1997, s. 196–204.
- Sajkowski W., *Pierwsza wojna bałkańska według francuskiego dziennika „Le Temps” a zachodnio-europejskie stereotypy dotyczące ludów bałkańskich*, „Balcanica Posnaniensia” 2012, t. 19, s. 241–248.
- Sajkowski W., *The Depiction of the Western Black Sea region in French military documents from the Napoleonic era* [w:] *Europe and the Black Sea region, a history of early knowledge exchange (1750–1850). Studies on South East Europe*, red. D. Gutmeyr, K. Kaser, t. 22, Graz 2018, s. 183–199.
- Saramandu N., *Aromâna vorbită în Dobrogea. Texte dialectale. Glosar*, București 2007.
- Saramandu N., *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, București 1972.
- Sawicka I., J. Sujecka J., *Wprowadzenie do balkanologii. Etnosy — języki — arealy — konceptualizacje*, Warszawa 2015.
- Simionova T., *Hramăt sv. Dimităr v grad Peščera*, bmv. 2011 [Симеонова Т., *Храмът Св. Димитър в град Пещера*].
- Sotirović V. B., *The Balkan Vlachs — an extinguishing ethnolinguistic group*, https://www.academia.edu/36561143/Sotirovic_The_Balkan_Vlachs_pdf [dostęp: 6.01.2022].
- Stara S. K., Tsiakiris R., Wong J. L. G., *The Trees of the sacred natural sites of Zagori, NW Greece*, „Landscape Research” 2015, t. 40, nr 7, s. 884–904.

- Stereotypy bałkańskie. Księga jubileuszowa Profesor Ilony Czamańskiej*, red. J. Paszkiewicz, Z. Pentek, Poznań 2011.
- Stolinčev A., *Църква. Letopis na duhovna okolija Sandanski. I na църковниja razkol v otečestvoto letopis*, t. 1, Sofija, 2015, s. 305 [Столинчев С., *Църква. Летопис на духовна околия Сандански. II на църковниja разкол в отечеството летопис*, т. 1, София 2015].
- Sveta Petka (Šatrovo) [Света Петка (Шатрово)]*, [https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_\(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE\)](https://www.wikiwand.com/bg/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%BA%D0%B0_(%D0%A8%D0%B0%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE)) [dostęp: 10.02.2022].
- Thevenin M., *Kurdish Transhumance: pastoral practices in south-east Turkey. Pastoralism research policy and practice*, „Social Anthropology” 2011, t. 1.
- Vlachos, George L., *A Complicated relationship: the transhumant pastoralists of Macedonia and the Greek state, 1913–1936*, <https://arcadia.ub.uni-muenchen.de/arcadia/article/view/275> [dostęp: 27.01.2022].
- Wace A. J. B., *The Nomads of the Balkans, an account of life and customs among the Vlachs of Northern Pindus*, London 2013.
- Weigand G., *Die Aromunen: ethnographisch-philologisch-historische Antersuchungen über das Volk der Sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, t. 1, Leipzig 1895.
- Weigand G., *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, Leipzig 1907.
- Winnfrith, T. J., *The Vlachs: the history of a Balkan people*, New York 1988.
- Zandlova M., *Aromuni v Bulharsku. Revitalizace a její kontexty*, Dizertační práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Doktorský program Antropologie. Vedoucí práce Uherek, Zdeněk, Praha, 2015.
- Zlatarski V. N., *do načalnik ščaba na dejstvujuščata armija doklad, Sofija, 28 septemvri 1916 g. [Златарски В. Н. до началник щабa на действующата армия доклад, София, 28 септември 1916 г.]*, <https://macedonia-history.blogspot.com/2008/10/1916.html> [dostęp: 2.01.2022].

MAPY

- Bansko (South), K-34-83-G, Generalnyj Štab, 1:50 000, wyd. 1986 r., stan na 1982 r. (centralny Piryn Vlaskite Koliby, tereny pastwisk wysokogórskich).
- BGTopo, 1933 (mapa historyczna składająca się z połączonych różnych map, prawdopodobnie z okresu międzywojennego), <https://map.bgmountains.org/#bgt1933=15/2629752.26/5096943.04/0> [dostęp: 27.01.2022].
- BTMountains (współczesna mapa trekkingowa), <https://map.bgmountains.org/#map=13/2620477.27/5097352.3/0> [dostęp: 27.01.2022].
- Dobrinište, K-34-84-B, Generalnyj Štab, 1:50 000, wyd. 1986 r., stan na 1982 r. (wschodni Piryn na północ od Breznicy).
- Džumaja, 1:200 000, Kartografska radionica, Sofia 1916 (imprint).
- Džumaja, Mafstab, 1:200 000, Militärgeographisches Institut, Die Franzisco-Josephinische Landesaufnahme, 1911 r., Wien (imprint).
- ETK-1-5000 (mapa topograficzna bez daty), <https://map.bgmountains.org/#map=12/2620177.25/5109402.58/0> [dostęp: 27.01.2022].
- Gotse Delčev, K-34-096-A, Generalnyj Štab, 1:50 000, wyd. 1986 r., stan na 1982 r. (Papas Chair).
- Kresna, K-34-83-B, Generalnyj Štab, 1:50 000, wyd. 1986 r., stan na 1982 r. (na podstawie wydania z 1967 r., poprawione 1974; okolice Vlahi).
- Map of Bulgaria, trzy mapy na portalu *Bulgarian Mountains BGMountains.org* [dostęp: 27.01.2022].
- Pirin. Tourist map, Domino, 1:50 000, b.d., Stara Zagora.
- Sandansky, K-34-95-B, Generalnyj Štab, 1:50 000, wyd. 1986 r., stan na 1982 r. (Boždowo, Lopovo, Satrovo).